

BIBLIOTEKARZ PODLASKI
4/2020 (XLIX)
<https://doi.org/10.36770/bp.548>
ISSN 1640-7806 (druk) ISSN 2544-8900 (online)
www.bibliotekarzpodlaski.pl

Andrzej Albiniak*

Janów Lubelski

<https://orcid.org/0000-0002-4376-5447>

Elżbieta s. Monika Albiniak CSDP**

Instytut Pamięci Narodowej Oddział w Warszawie

<https://orcid.org/0000-0003-3217-0162>

Refleksja o botanicznym starodruku ks. Krzysztofa Kluka, czyli o przypadku zawieszenia oświeceniowej literatury między czeskim piwem, polską nauką a litewskim przysłowiem

A reflection on the botanical old print by pr. Krzysztof Kluk,
(i.e. the case of the suspension of enlightenment literature
between Czech beer, Polish science and a Lithuanian proverb)

Abstract: In the third volume of the botanical thesis, which was first published in 1779, priest Krzysztof Kluk expressed a positive opinion about Czech hops. Because priest Kluk's work became one of the basic sources of knowledge for agriculture among the wealthy gentry, opinions

* Andrzej Albiniak – mgr, badacz niezależny; autor m.in. opracowania „*Teraz więc do walki: my piętnej, Ślązacy orężnej*”. *Kilka uwag o działaniach, w czasie III powstania śląskiego, lubelskiego Uczniowskiego Komitetu Walki o Śląsk Górny*, „Śląski Almanach Powstańczy” 2019.

** Elżbieta s. Monika Albiniak CSDP – dr, pracownik Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Warszawie, siostra zakonna w Zgromadzeniu Sióstr Opatrzności Bożej. Najważniejsza publikacja: *Działalność opiekuńczo-wychowawcza Zgromadzenia Sióstr Opatrzności Bożej w latach 1857–1905*, Lublin 2004.

expressed by him formed views about botanical advantages and the economical usefulness of Czech hops. The role of priest Kluk's studies in Lithuania was so great, that a proverb came there into being "one can't be a good host, that don't have Kluk's work". According to its message, the possession of books of a specific author was an essential condition to success in agricultural activity.

Keywords: Kluk, 18th century, botany, polish literature, beer.

We współczesnym świecie coraz częściej zwracamy uwagę na międzynarodowe uwarunkowania otaczającej nas rzeczywistości. Również w odniesieniu do historii książki drukowanej trudno nie dostrzec, że z pozoru banalne stwierdzenia potrafią nieść w sobie przekaz ponadnarodowy. Dla literatury (w tym dla literatury naukowej) granice państwowe, etniczne i narodowe nie są bowiem barierami nieprzekraczalnymi. Autorzy współcześni i dawni swobodnie przemieszczają/ przemieszczali się fizycznie i myślnie pomiędzy miejscami rzeczywistymi i fikcyjnymi. Czasami prowadziło to do wytwarzania lub utrwalania opinii o rzeczach, które w różnych miejscach oceniano inaczej. Warto dlatego zwrócić uwagę, jak istotny przekaz wartościujący można odnaleźć w dziełach jednego z czołowych działaczy Komisji Edukacji Narodowej i na to, jak w przekazie społecznym posiadanie materialnej książki stało się warunkiem koniecznym do bycia dobrym gospodarzem.

W kontekście regionalizmu podlaskiego poniższe rozważania nabierają szczególnego znaczenia, bo odniesiono się do twórczości ks. Krzysztofa Kluka¹, który związany był z Ciechanowcem². Ten czołowy twórca z zakresu hi-

¹ Do najważniejszych opracowań dotyczących życia i działalności ks. Krzysztofa Kluka zaliczyć należy: J. Kołodziejczyk, *Ks. Krzysztof Kluk. Dzieła i twórczość*, Kraków 1932; G. Brzęk, *Krzysztof Kluk*, Wyd. 2, Lublin 1977; *Krzysztof Kluk. Przyrodnik i pisarz rolniczy*, pod red. J. Babcza, W. Grębeckiej i S. Inglota, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1976; Z. Wójcik, *Książd Jan Krzysztof Kluk – pisarz i uczonec*, Ciechanowiec 2012.

² Ks. Krzysztof Kluk urodził się w Ciechanowcu na Podlasiu i w latach 1770–1796 był w parafii ciechanowieckiej proboszczem; por. S. Inglot, *Kluk Krzysztof*, [w:] PSB, t. 13, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967–1968, s. 25–28; S. Litak, *Kartograficzne prace ks. Krzysztofa Kluka*, „Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki” 2000, t. 9, nr 1, s. 105.

storii naturalnej³, odznaczony przez króla Stanisława Augusta Poniatowskiego złotym medalem Merentibus za zasługi na polu nauki⁴ i jednocześnie uznany kartograf⁵, działający w czasach Komisji Edukacji Narodowej, pozostawił po sobie bogatą spuściznę naukową, która dzięki litewskiemu przysłowiu nabrała wyjątkowego znaczenia w odniesieniu do wartości przypisywanej księżkom uznanego, podlaskiego, oświeceniowego twórcy.

Na początku lat osiemdziesiątych XVIII wieku opublikowano w Warszawie trzeci tom botanicznego dzieła noszącego tytuł: *Roslin potrzebnych, pożytecznych, wygodnych, osobliwie kraioowych, albo które w kraiu użyteczne być mogą, utrzymanie, rozmnożenie, i zażycie*⁶. Wszystkie trzy części wzmiankowanej rozprawy botanicznej miały dość szeroki odbiór, bo zgodnie z danymi z raportów nauczycieli z czasów Komisji Edukacji Narodowej były one

³ Z. J. Wójcik, *Udział OO. pijarów w rozwoju przyrodoznawstwa w Polsce doby Oświecenia*, [w:] *Wkład pijarów do nauki i kultury w Polsce XVIII – XIX wieku*, pod red. I. Stasiewicz-Jasiukowej, Warszawa–Kraków 1993, s. 224.

⁴ J. Parafiniuk, *Rzeczy kopalnych, osobliwie zdalniejszych, szukanie, poznanie, zażycie księdza Krzysztofa Kluka – pierwsze dzieło z zakresu geologii gospodarczej w Polsce*, „Przegląd Geologiczny” 2009, vol. 57, nr 5, s. 394; K. K. Szamryk, *Fleksyjne hapax legomena w kazaniach Krzysztofa Kluka – o potencjalnym wpływie kopisty na postać tekstu*, „Conversatoria Linguistica” 2014, R. VIII, s. 169.

⁵ S. Litak, *Mapy diecezji łuckiej z około 1792 roku*, [w:] *Ojczyzna bliższa i dalsza. Studia historyczne ofiarowane Feliksowi Kirykowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, pod red. J. Chrobaczyńskiego, A. Jureczki i M. Śliwy, Kraków 1993, s. 63-73; tenże, *Mapy diecezji łuckiej ks. Krzysztofa Kluka*, „Studia Podlaskie” 1996, t. 6, s. 169-174.

⁶ Wykorzystany w niniejszym opracowaniu starodruk został opublikowany w 1781 roku; por. K. Kluk, *Roslin potrzebnych, pożytecznych, wygodnych, osobliwie kraioowych, albo które w kraiu użyteczne być mogą, utrzymanie, rozmnożenie, i zażycie*, t. III: *O rolnictwie, zbożach, łąkach, chmielnikach, winnicach, i roślinach gospodarskich*, Warszawa 1781, karta tytułowa. W opracowaniach, w których omawiana jest twórczość księdza Kluka podawana jest informacja, że pierwsze wydanie (tomu trzeciego) ukazało się rok wcześniej, w 1780 roku; por. I. Chodynicki, *Dykcjonarz uczonych Polaków, zawierający krótkie rysy ich życia, szczególnie wiadomości o pismach, i krytyczny rozbiór ważniejszych dzieł niektórych. Porządkiem alfabetycznym ułożony*, t. I, Lwów 1833, s. 272; A. Waga, *Wzmianka o życiu i dziełach naturalisty naszego księdza Krzysztofa Kluka*, „Biblioteka Warszawska” 1843, t. III, s. 229; K.W. Wójcicki, *Kluk (Krzysztof)*, [w:] *Encyklopedia powszechna [Orgelbranda]*, t. XIV, Warszawa 1864, s. 865; *Ogród i Ogrodnictwo*, [w:] *Encyklopedia powszechna [Orgelbranda]*, t. XIX, Warszawa 1865, s. 796. Natomiast Karol Estreicher twierdził, że pierwsze wydanie (tomu trzeciego) ukazało się w 1779 roku, kolejne w 1781 roku, z tym, że w 1781 roku ukazało się dwukrotnie; por. K. Estreicher, *Bibliografia polska, cz. III: Stolecie XV – XVIII. W układzie abecadlowym*, t. VIII (ogólnego zbioru XIX), Kraków 1903, s. 320. Informacja podawana przez Karola Estreichera jest najbardziej wiarygodna. W treści niniejszego artykułu odniesiono się jednak do roku wydania starodruku, z którego korzystano, a nie do pierwszego wydania.

powszechnie wykorzystywane w klasie trzeciej na lekcjach ogrodnictwa⁷. Tym samym za pośrednictwem szkół ustalenia ks. Kluka docierały do szerokiego kręgu odbiorców. Wzmiankowana praca z pozoru wydawać się może nieinteresująca podczas badania gustów smakowych, relacji czesko-polskich⁸ czy wartości, jakie przypisywano w XIX wieku książkom drukowanym. Jednak przy wnikliwej analizie okazuje się, że Krzysztof Kluk⁹, autor nadmienionego powyżej starodruku odniósł się w nim pośrednio do wartości trunków powstających z czeskiego chmielu¹⁰. Nie można jednak stwierdzić jednoznacznie, czy wskazywał miejsce uprawy, czy wyróżnik gatunkowy?

Książd Kluk nie zdecydował się na bezpośrednią pochwałę piwa produkowanego w Czechach, zwrócił natomiast uwagę, że w najbliższym sąsiedztwie ziem polskich najlepsze gatunki chmielu uprawiane były pod koniec osiemna-

⁷ W. Grębecka, *Dzielo Krzysztofa Kluka na tle rozwoju botaniki*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 2000, R. 45, z. 3–4, s. 165.

⁸ W niniejszym artykule maksymalistycznie pojęcie „ziemie polskie” odnoszone jest do terytorium Rzeczypospolitej Obojga Narodów (Królestwa Polskiego i Litwy) w granicach sprzed 1772 roku. Również zwrot „Polacy” używane jest w znaczeniu mieszkańcy Rzeczypospolitej Obojga Narodów w granicach sprzed 1772 roku. Pojęcie „Czechy” odnosi się do terytorium uznawanego przez mieszkańców ziem wchodzących do 1772 roku w skład Rzeczypospolitej Obojga Narodów za czeskie. Wykorzystane w niniejszym artykule teksty polskojęzyczne nie pozwalają na określenie jak poszczególni autorzy definiowali zakres terytorialny ziem czeskich.

⁹ Na karcie tytułowej omawianego starodruku książd Krzysztof Kluk pominął jedno ze swych imion, co w niniejszym artykule podtrzymano. Był on jednak dwojga imion – Jan Krzysztof; por. [S. Bielski], *Wiadomość o życiu i pismach x. Krzysztofa Kluka, Proboszcza Ciechanowieckiego*, [w:] K. Kluk, *Zwierząt domowych i dzikich osobliwie krajowych, historii naturalnej początki i gospodarstwo. Potrzebnych i pożytecznych domowych, chowanie, rozmnożenie, chorób leczenie, dzikich łowienie, oswojenie, zacycie; szkodliwych zaś wygubienie*, t. I: *O zwierzętach ssących*, Warszawa 1809, s. [I].

¹⁰ Opiniowanie o czeskim chmielu, zawarte w dziełach księdza Kluka, nie stanowiło przez ponad dwa wieki przedmiotu badań naukowych. Dopiero w roku 2010 zaprezentowano wstępne wyniki badań nad polskim osiemnastowiecznym opiniowaniem o czeskim chmielu, piwie i browarnictwie podczas międzynarodowej konferencji naukowej: *Smak i historia. Metodologia, źródła, perspektywy* (odbywającej się w Toruniu w dniach 28 – 30 września 2010 roku), zorganizowanej przez Muzeum Historii Polski, Instytut Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu oraz Centrum Badań nad Historią i Kulturą Wyżywienia (stację naukową Polskiego Towarzystwa Historycznego). Tytuł wystąpienia A. Albiniaka brzmiał: *Czeskie piwo za Stanisława Augusta Poniatowskiego*. Autor ten opublikował w tym samym roku krótki artykuł w periodyku wydawanym przez Muzeum Rolnictwa im. ks. Krzysztofa Kluka w Ciechanowcu (por. A. Albiniak, *Czeski chmiel, piwo i browarnictwo w Polsce lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XVIII wieku*, „Ciechanowiecki Rocznik Muzealny” 2010, t. VI, s. 7-14) oraz na stronie internetowej Muzeum Historii Polski; por. A. Albiniak, *Jak czeskie piwo trafiło do Polski*, <https://muzhp.pl/pl/c/526/jak-czeskie-piwo-trafilo-do-polski> [dostęp: 3.09.2020].

stego wieku właśnie w Czechach¹¹. Opinia księdza Kluka jest o tyle istotna, że autor ten nie powiełał ustaleń poprzedzających go botaników zagranicznych, tylko na bazie własnych badań i zebranych w Polsce opinii wystawił własną. Oczywiście korzystał z literatury międzynarodowej¹², jednak jego dzieła stanowiły i stanowią efekt badań terenowych (popartych gruntowną wiedzą teoretyczną), a nie gabinetowych. Z tej przyczyny opiniowanie o określonych gatunkach roślin można uznać za obowiązujące na ziemiach polskich, a nie powielone z dostępnych w latach siedemdziesiątych XVIII wieku pozycjach botanicznych opracowanych i opublikowanych poza ziemiami polskimi (czy dokładniej rzecz ujmując – poza ziemiami, na których posługiwano się powszechnie językiem polskim).

Omawiane dzieło botaniczne przeznaczone było nade wszystko do użytku średniozamożnej szlachty. Informacje botaniczne połączone były z praktycznymi wskazówkami przydatnymi w rolnictwie¹³. W podrozdziale zatytułowanym *O gatunkach Chmielu i miejscu na niego*¹⁴ ks. Kluk zapisał między innymi:

¹¹ Również w dziewiętnastym wieku utrzymywały się na ziemiach polskich podobne opinie. Przykładowo Ludwik Pietrusiński twierdził w 1860 roku, że „Chmiel czeski sławny w Europie”; por. L. Pietrusiński, *Austria (cesarstwo)*, [w:] *Encyklopedia powszechna* [Orgelbranda], t. II, Warszawa 1860, s. 494; A. Albiniak, *Czeski chmiel...*, dz. cyt., s. 8. W sprzedaży szyszki z chmielu czeskiego, czy też z uprawianego na ziemiach polskich chmielu gatunków sprowadzonych z Czech uzyskiwały wyższą cenę niż gatunki miejscowe; por. M. Oczapowski, *Gospodarstwo wiejskie obejmujące w sobie wszystkie gałęzie przemysłu rolniczego teoretyczno-praktycznie wyłożone*, t. VI, Warszawa 1848, s. 99; A. Albiniak, *Czeski chmiel...*, dz. cyt., s. 8.

¹² F. Bentkowski, *Historia literatury polskiej wystawiona w spisie dzieł drukiem ogłoszonych*, t. II, Warszawa–Wilno 1814, s. 418. Książd Stanisław Bonifacy Jundziłł uznawał, że w pracach ks. Kluka poza własnymi obserwacjami, bardzo istotne miejsce zajmowało studium zagranicznej literatury botanicznej; por. B. S. Jundziłł, *Opisanie roślin w prowincji W.X.L. naturalnie rosnących według układu Linneusza*, Wilno 1791, s. 48. Natomiast ks. Szymon Bielski wspomina o cytowaniu literatury zagranicznej przy „każdej ważniejszej materii”, co należy chyba identyfikować nie tyle z ważnością określonych rozważań, ile z ich zawartością lub trudnością; por. [S. Bielski x.], dz. cyt., s. [VI]. Podstawowym jednak świadectwem odniesienia się do osiągnięć botaniki światowej było zastosowanie przez ks. Kluka nomenklatury Karola Linneusza; por. P. Górski, W. Jaroniewski; *Książna Anna Jabłonowska (1728–1800) i jej związki z przyrodznawstwem i lecznictwem*, „Ciechanowiecki Rocznik Muzealny” 2010, t. VI, s. 22.

¹³ M. Krajewski, *Historia gospodarcza Polski do 1989 roku. Zarys problematyki*, Włocławek 2000, s. 125; A. Jezierski, C. Leszczyńska; *Historia gospodarcza Polski*, Warszawa 2003, s. 78.

¹⁴ Książd Jundziłł, wystawiając pozytywną opinię dziełom księdza Krzysztofa Kluka, zwracał uwagę, że zostały dobrze opracowane informacje o chmielnikach i chmielu (por. B.S. Jundziłł, *Opisanie roślin...*, dz. cyt., s. 48), a właśnie w tej części dzieła księdza Krzysztofa Kluka zawarta jest opinia o czeskim chmielu.

W powszechności chmiel dwojaki jest: pielęgnowany i dziki. Pielęgnowany ma główki znaczne, zapach tęższy, i najpożyteczniejszy jest: wielorakie jego są gatunki, między którymi wczesny w Sierpniu dojrzewający, lepszy od późnego dojrzewającego we Wrześniu. Najprzedniejsze są chmiele Angielskie i Czeskie¹⁵.

Książd Kluk uznawany był już za życia za znakomitego polskiego botanika¹⁶, a jego pierwszym (trzytomowym) dziełem naukowym była cytowana powyżej książka¹⁷. Na stronie tytułowej omawianej pozycji podpisał się on jako kanonik kruszwicki, dziekan drohicki, proboszcz ciechanowiecki¹⁸. Informacje o tytułaturze mają dość duże znaczenie w kontekście prowadzonych rozważań. Kolegiata kruszwicka w wyniku pierwszego rozbioru Polski znalazła się w obrębie państwa pruskiego¹⁹, co mogło i prawdopodobnie wzbudzało niechęć autora omawianego starodruku do państwowości pruskiej²⁰. Swą pracę publikował po pierwszym rozbiorze Polski²¹, mógł, zatem celowo minimalizować rolę produktów pruskich, czy szerzej rzecz ujmując – niemieckich, ujawniając w ten sposób stosunek do państwa rozbiorczego. Z tej przyczyny

¹⁵ W oryginale zapisano: „W powszechności chmiel dwojaki iest: pielęgnowany i dziki. Pielęgnowany ma główki znaczne, zapach tęższy, i naypożyteczniejszy iest: wielorakie iego są gatunki, między ktoremi ranny w Auguście doyrzewaiący, lepszy od późnego doyrzewaiącego w Sep-tebrze. Nayprzedniejsze są chmiele Angielskie i Czeskie”; por. K. Kluk, *Roslin potrzebnych...*, dz. cyt., s. 316.

¹⁶ Rolę ks. Kluka w rozwoju polskich nauk biologicznych dość dobrze ilustruje fragment napisu umieszczonego na jego nagrobku, który brzmi: „pierwszemu przyrodopisarzowi w języku polskim”; por. L. Łukaszewicz, *Rys dziejów piśmiennictwa polskiego*, Poznań 1860, s. 15; Z. Głogger, *Dolinami rzek. Opisy podróży wzdłuż Niemna, Wisły, Bugu i Biebrzy*, Warszawa 1903, s. 195; S. Maciejewski, *Szlachetni pasjonaci*, Olsztyn 1978, s. 359; B. Wachowicz, *Ogród miłości*, Warszawa 1990, s. 475; G. Rąkowski, *[Przewodnik.] Polska egzotyczna*, cz. II, Pruszków 2006, s. 25.

¹⁷ L. Łukaszewicz, dz. cyt., s. 158.

¹⁸ K. Kluk, *Roslin potrzebnych...*, dz. cyt., karta tytułowa. Chodzi o trzy polskie miasta: Kruszwicę (obecnie w województwie kujawsko-pomorskim), Drohiczyn (obecnie w województwie podlaskim) i Ciechanowiec (również obecnie w województwie podlaskim).

¹⁹ G. J. Lerski, *Historical dictionary of Poland, 966 – 1945*, with special editing and emanations by P. Wróbel and R.J. Kozicki, foreword by A. Gieysztor, Greenwood Publishing Group, Westport 1996, s. 279.

²⁰ Szerzej o tym [w:] A. Albinia, *Czeski chmiel...*, dz. cyt., s. 11.

²¹ Traktat o pierwszym rozbiorze Polski podpisano 5 sierpnia 1772 roku w Petersburgu, a Sejm Rozbiorowy zatwierdził go 30 września 1773 roku w Warszawie.

należy dość ostrożnie odnosić się do stwierdzenia ks. Kluka o ocenie poszczególnych gatunków chmielu. Utrwalenie niechęci do mocarstw rozbiorowych mogło wiązać się ze zmianą gustu i w tym przypadku opinia ks. Kluka może stanowić odzwierciedlenie nastawienia elit, których upodobania smakowe mogły dewaluować w kierunku marginalizacji produktów pruskich, austriackich i rosyjskich.

Znana w osiemnastowiecznej Polsce opinia o czeskim chmielu może mieć podłoże polityczne, a nie botaniczne, ekonomiczne czy też smakowe. W podobnym, wielopłaszczyznowym kontekście należy rozpatrywać również zmianę (wśród obywateli polskich) opinii o bawarskim chmielu. Przed wejściem na ziemię polskie mody na czeskie piwo Polacy uznawali chmiel bawarski za najlepszy²². Natomiast w drugiej połowie XVIII wieku z pozytywnego opinioowania niknie całkowicie bawarski surowiec. Już ks. Jędrzej Kitowicz piszący o końcówce panowania króla polskiego Augusta III Sasa²³ twierdził, że z zagranicznych piw ceniono w Polsce jedynie czeskie i angielskie²⁴. Podobną opinię wyraził Kluk w starodruku z 1781 roku²⁵. Również w *Dykcyonarze roślinnym...* ks. Krzysztof wartościował gatunki chmielu, z tym że starał się w dziele tym zaprezentować nie własną opinię, a nawet nie opinię panującą w Polsce. Twierdził, że „Cudzoziemcy Czeski, a po nim Polski Chmiel wielce poważają”²⁶.

²² Zboże. Rozprawa czytana na posiedzeniu rolniczym w Konojedzie pod Kościanem d. 6 Listopada 1867 r., „Piaś”, R. I, Nr 47, Chełmno 21.11.1867, s. 434; A. Albiniak, *Czeski chmiel...*, dz. cyt., s. 8. Opinia nie tylko o chmielu, ale również o piwie brandenburskim, była pozytywna. Przykładowo w XVI wieku ceniono w Polsce między innymi piwa brandenburskie i czeskie; por. Ł. Gołębiowski, *Domy i dwory. Przy tém opisanie apteczki, kuchni, stołów, uczt, biesiad, trunków i pijatyki; łaźni i kąpeli; łóżek, pościeli, ogrodów, powozów i koni; blaszów, karłów, wszelakich zwyczajów dworskich i różnych obyczajowych szczegółów*, Warszawa 1830, s. 105.

²³ Król polski August III Sas umarł 15 lutego 1763 roku; por. T. Narbutt, *Dzieje narodu litewskiego w krótkości zebrane z dołączeniem protokołu pochodzeń ludów narodu litewskiego i czterech tablic rodowych xiążąt litewskich*, Wilno 1847, s. 238.

²⁴ J. Kitowicz, *Opis obyczajów i zwyczajów za panowania Augusta III*, t. I, Petersburg–Mohylew 1855, s. 137–138; K. Konarski, *Warszawa w pierwszym jej stołecznym okresie, przy współpracy S. Konarskiego*, Warszawa 1970, s. 484; Z. Kuchowicz, *Obyczaje staropolskie XVII–XVIII wieku*, Łódź 1975, s. 48; tenże, *Obyczaje i postacie Polski szlacheckiej XVI–XVIII wieku*, Warszawa 1993, s. 81.

²⁵ K. Kluk, *Roslin potrzebnych...*, dz. cyt., s. 316.

²⁶ K. Kluk, *Dykcyonarz roślinny, w którym podług układu Linneusza są opisane rośliny nie tylko krajowe dzikie, pożyteczne, albo szkodliwe: na roli, w ogrodach, oranżeryach, utrzymywane: ale oraz y cudzoziemskie, któreby w kraiu pożyteczne bydź mogły: albo z których mamy lekarstwa*, →

Trudno jednak określić kogo w tym stwierdzeniu uznawał za cudzoziemców, bo mało prawdopodobne, że starał się w ten sposób informować o obowiązującej opinii o chmielach uprawianych w różnych częściach świata. Raczej opinię tę należy uznać za świadectwo patriotyzmu lokalnego. Ksiądz Kluk stwierdził bowiem, że pozytywna opinia o chmielu czeskim jest powszechnie przyjmowana poza Polską²⁷. Nie prowadził prawdopodobnie badań na temat twierdzeń i opinii o czeskim chmielu poza Polską, a jeśli prowadził takowe, to świadectwa tych badań są nieznane autorom niniejszego opracowania. W okresie, gdy tworzył *Dykcyonarz roślinny...*, większość czasu spędzał w Ciechanowcu²⁸ (na Podlasiu), więc badania na temat opinii przedstawicieli innych narodów mógł czerpać z książek, prasy, korespondencji i uzyskiwać od osób, z którymi się kontaktował. Czy jednak w ten sposób zbierane informacje były wystarczające do wystawienia tak jednoznacznej opinii? Pozostaje to kwestią otwartą.

O ile uznanie pochodzącego z Czech chmielu za najlepszy stanowi świadectwo utrwalenia się opinii (wszak ks. Krzysztof chwalił czeski chmiel i w *Roślin potrzebnych...* i w *Dykcyonarzu roślinnym...*), o tyle pogląd o chmielu uprawianym na ziemiach polskich zawarty w drugim z wymienionych dzieł ma raczej charakter próby dowartościowania polskiego rolnictwa. Ani wielkość eksportu polskiego piwa, ani chmielu nie dawały podstaw do takiego opiniowania. Tym bardziej, że uznawane za najlepsze piwo grodziskie (Grodzisk Wielkopolski) i jego eksport do Prus należy raczej rozpatrywać w kategoriach przyzwyczajen ludności terenów wcielonych w wyniku pierwszego rozbioru

→ *korzenie, farby, etc. albo które jakową nadzwyczajność w sobie mają: ich zdolności lekarskie, ekonomiczne, dla ludzi, koni, bydła, owiec, pszczoł, etc. utrzymywanie, etc. Z poprzedzającym wykładem słów Botanicznych, i kilkorakim na końcu Reiestrem*, t. II, Warszawa 1808, s. 44. W niniejszym opracowaniu korzystano ze wznowienia, natomiast wszystkie trzy tomy pierwodruku *Dykcyonarza roślinnego...* opublikowane zostały w latach 1786–1788; por. K. W. Wójcicki, *Kluk (Krzysztof)...*, dz. cyt., s. 865.

²⁷ Podobną opinię, z tym, że odnoszącą się do piwa czeskiego, a nie chmielu podał Józef Chociszewski. Twierdził on, że piwa czeskie były słynne nie tylko w Austrii, ale również w Azji, Afryce i Ameryce; por. J. Chociszewski, *Podręcznik geografii ojczyźnej zawierający treściowy opis ziem dawniej Polski z uwzględnieniem dzisiejszych stosunków i podziału politycznego. Dodana krótka wiadomość o Czechach i Rusinach*, Poznań 1892, s. 251.

²⁸ W Ciechanowcu znajduje się Muzeum Rolnictwa im. ks. Krzysztofa Kluka i stanowi ono podstawowy ośrodek badań nad spuścizną osiemnastowiecznego polskiego znawcy historii naturalnej (botaniki, zoologii, geologii).

Polski do Prus. Przecież przed pierwszym rozbiorem Polski piwo grodziskie miało utrwaloną pozycję handlową (nade wszystko w zachodniej Polsce) i po zmianie przebiegu granic to zapotrzebowanie istniało nadal. Z tą jednak różnicą, że po 1772 roku zaspokajanie rynku konsumenckiego miało w przypadku ziem wcielonych do Prus charakter eksportu poza granice Rzeczypospolitej, a wcześniej handlu wewnętrznego²⁹. Istniał również w XVIII wieku eksport piwa grodziskiego do Brandenburgii i na Śląsk³⁰, czy jednak był on na tyle rozwinięty, by poza granicami wytworzyła się ogólnie przyjmowana opinia o jakości grodziskiego piwa, a tym samym o uprawianym na ziemiach polskim chmielu, jest mało prawdopodobne.

Analizując dokonujące się pod koniec XVIII wieku przemiany gustu smakowego na ziemiach polskich, należy zwracać uwagę na zmieniającą się sytuację geopolityczną. Moda podlegała silnym wpływom nastawienia społecznego przejawiającego się w niechęci, a czasem wrogości wobec przedstawicieli państw włączających ziemie polskie do swego terytorium. Wrogość nie miała wyłącznie charakteru personalnego, etnicznego, czy też narodowego, jej przejawem było również umniejszanie roli i wartości tego, co kojarzyło się z państwami zaborczymi. Natomiast poszukiwano relacji z narodami (o ile w odniesieniu do XVIII wieku można użyć tego pojęcia) ujarzmionymi i nieposiadającymi państwowości. Czy jednak opinia o czeskim piwie ugruntowująca się na ziemiach polskich pod koniec XVIII wieku jest przejawem jednoczenia się grup narodowych Środkowej Europy, pozostaje dyskusyjne. Wniosek ten jest dość odważny, bo w latach siedemdziesiątych XVIII wieku, gdy ks. Kluk tworzył swe dzieło, Rzeczypospolita była państwem, które utraciło część terytorium. Próby poszukiwania stronników wśród innych mniejszości istniejących w obrębie monarchii pruskiej, austriackiej i rosyjskiej³¹ były dopiero w fazie załączkowej.

²⁹ Zmiany opinii na temat różnych produktów, jakie następowały na przełomie XVIII i XIX wieku na ziemiach polskich, powinny być każdorazowo analizowane w kontekście przemian społeczno-politycznych i geopolitycznych.

³⁰ W XVIII wieku z browarów lwóweckich i grodziskich oraz z Wronek i Łobżenicy eksportowano piwo do Brandenburgii i na Śląsk; por. J. Kołaczkowski, *Wiadomości dotyczące się przemysłu i sztuki w dawnej Polsce*, Kraków 1888, s. 461.

³¹ Mogło to mieć charakter próby „wzmacniania więzi pomiędzy narodami słowiańskimi”; por. A. Albiniak, *Czeski chmiel...*, dz. cyt., s. 12.

Na (milczącej) negacji bawarskiego piwa w Polsce skorzystał czeski przemysł browarniczy i czescy producenci chmielu uzyskujący na ziemiach polskich ogromny rynek zbytu, a ślad tej negacji odnaleźć można w dziełach ks. Kluka, który o jakości bawarskiego chmielu nie wspomina, jednocześnie gloryfikując czeski.

Rozprawy naukowe ks. Krzysztofa zdobyły bardzo szybko polskojęzyczny rynek czytelniczy. Zdaniem Antoniego Wagi motywem do wydania przez Kluka pierwszego tomu zoologii³² były postawy czytelników, którzy „chciwie zabierali na wieś dzieło o roślinach Kluka”³³. Dziełem tym były kolejne tomy *Roślin potrzebnych...* Podobnie przedstawia to ksiądz Ignacy Chodynicki, twierdzący, że ksiądz Krzysztof Kluk zachęcony pozytywnymi opiniami czytelników „napisał drugie dzieło”³⁴. Bardziej trafna wydaje się opinia Antoniego Wagi. Pierwszy tom *Zwierząt domowych...* opublikowano zaledwie dwa lata po pierwszym tomie *Roślin potrzebnych...*, a wręcz nieprawdopodobne jest, by pracując nad kolejnymi tomami swej botaniki, mógł podjąć się napisania monografii zoologicznej. Prawdopodobnie pisał ją wcześniej, natomiast po sukcesie swej debiutanckiej rozprawy naukowej mógł podjąć decyzję o opublikowaniu, czy też dokończeniu i opublikowaniu dzieła zoologicznego. W podobny sposób przedstawia to ks. Szymon Bielski³⁵ twierdzący, że pozytywne opinie o pierwszym dziele stanowiły zachętę do wydania kolejnego, do którego nasz autor gromadził materiały już wcześniej³⁶.

Dzieła ks. Kluka stały się wręcz symbolem postępu na polskiej wsi. Na Litwie powstało nawet przysłowie, „że ten nie może być dobrym gospodarzem, kto dzieł Kluka nie ma u siebie”³⁷. Przysłowie to, jak twierdzono

³² Dziełem tym było *Zwierząt domowych...*, czterotomowa rozprawa ks. Krzysztofa Kluka; por. K. Kluk, *Zwierząt domowych i dzikich osobliwie kraiovych, historyi naturalney początki i gospodarstwo. Potrzebnych i pożytecznych domowych, chowanie, rozmnożenie, chorób leczenie, dzikich łowienie, oswolenie, zazycie; szkodliwych zas wygubienie*, t. I: *O zwierzętach ssących*, Warszawa 1779, karta tytułowa.

³³ A. Waga, dz. cyt., s. 229.

³⁴ I. Chodynicki, dz. cyt., s. 272.

³⁵ Ksiądz Szymon Bielski wydał anonimowo życiorys księdza Krzysztofa Kluka, informację o autorstwie zaczerpnięto z: F. Bentkowski, dz. cyt., s. 415.

³⁶ [S. Bielski], dz. cyt., s. [II].

³⁷ Tenże, s. [VI]; I. Chodynicki, dz. cyt., s. 273; A. Waga, dz. cyt., s. 231; K. W. Wójcicki, *Historia literatury polskiej w zarysie*, t. III, Warszawa 1860, s. 374; L. T. Rycharski, *Literatura polska* →

w latach trzydziestych XX wieku, mieli powtarzać polscy rolnicy³⁸, a tym samym litewskie przysłowie wyszło prawdopodobnie poza Litwę. Niniejsze przysłowie należy jednak interpretować nie tyle w kategoriach posiadania, ile poznania zawartej w nich treści. Wszak z książek postawionych na półce nie rodziła się samoistnie wiedza, choć zgodnie z informacją podaną przez ks. Bielskiego szacunek odnosił się do książek³⁹, a nie ich treści. Podłoża powstania przysłowia można doszukiwać się w *Opisaniu roślin...* ks. Stanisława Bonifacego Jundziłła, który chwając dokonania naukowe ks. Kluka stwierdził, iż „nie masz nikogo coby dzieł jego nie czytał i nie chwalił, doświadczeń nie powtarzał i nie odnosił korzyści”⁴⁰. Jednak w osiemnastowiecznej opinii ks. Jundziłła szacunek przynależał treści dzieł, a nie materialnym książkom.

Wraz z rozpowszechnianiem się dzieł księdza Kluka utrwałała się opinia o doskonałych walorach czeskiego chmielu, a litewskie przysłowie wręcz nakazywało posiąść i poznać dzieło. Poznać i przyswoić jego treść, a ta nie pozostawiała złudzeń: czeski – znaczyło na ziemiach polskich najlepszy⁴¹. O wiele bardziej wymowne jest jednak odniesienie do książek autorstwa ks. Kluka, bo przywołane powyżej przysłowie stoi wręcz na granicy między dwoma światami. Światem, w którym posiadane woluminy stanowić miały gwarant

→ w historyczno-krytycznym zarysie. Podług gruntownych badań, t. II, Kraków 1868, s. 44; G. Brzęk, *Krzysztof Kluk jako szermierz postępowych idei społecznych polskiego Oświecenia*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skołodowska”, sec. F (Nauki Filozoficzne i Humanistyczne), vol. 10: 1955, s. 70; M. Wachowski, *Gospodarstwo sopolicowskie. Rolnictwo w „Panu Tadeuszu”*, Poznań 1957, s. 27; W. Ostrowska, R. Żukowski, *Pszczelarstwo na białostocczyźnie. Praca pasieczna i hodowla pszczół*, Warszawa 1967, s. 22; A. Albiniak, *Czeski chmiel...*, dz. cyt., s. 14.

³⁸ S. Wasylewski, *Proboszcz, który dał nazwę 361 roślinom*, „Tęcza” 1933, z. 8, s. 31; K. K. Szamryk, *Stylistyczne wykładniki obiektywizmu i przejawy subiektywizmu w pracy Roślin potrzebnych Krzysztofa Kluka*, [w:] *Odmiany stylowe polszczyzny dawniej i dziś*, pod red. U. Sokólskiej, Białystok 2011, s. 343.

³⁹ [S. Bielski], dz. cyt., s. [VI].

⁴⁰ B. S. Jundziłł, *Opisanie roślin...*, dz. cyt., s. 49. Stwierdzenie to, za księdzem Stanisławem Bonifacym Jundziłł, powtarza: F. Bentkowski, dz. cyt., s. 414. W zmienionej formie, lecz z zachowaniem przekazu powiela je również: S. K. Potocki, *Pochwała Józefa Szymanowskiego, miana w zgromadzeniu Przyjaciół Nauk dnia 9 maja 1801 roku*, Warszawa 1801, s. 62.

⁴¹ Co prawda odnosiło się to wyłącznie do chmielu. Warto na koniec zwrócić uwagę, że analiza polskiej literatury z przełomu XVIII i XIX wieku może prowadzić do ciekawych odkryć, bo przemiany geopolityczne zachodzące w Europie Środkowej pod koniec XVIII wieku prowadziły do przewartościowania poglądów ówczesnej ludności Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

Andrzej Albinia, Elżbieta s. Monika Albinia, *Refleksja o botanicznym starodruku...*

pomyślności życiowej, a światem, w którym wiedza nabierała takiego charakteru. Jest to o tyle ważne, że już Gabriel Brzęk w połowie lat pięćdziesiątych XX wieku twierdził, iż dzieła ks. Kluka „wywarły ogromny wpływ nie tylko na rozwój życia umysłowego w Polsce, lecz częściowo również na przeobrażenia społeczno-gospodarcze w kraju”⁴². Do przeobrażeń tych należy wliczyć także przewartościowanie w odniesieniu do wiedzy utrwalonej (w książkach) i posiadanej (przez czytelników).

Bibliografia

Albinia A., *Czeski chmiel, piwo i browarnictwo w Polsce lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XVIII wieku*, „Ciechanowiecki Rocznik Muzealny” 2010, t. VI, s. 7-14.

Albinia A., *Jak czeskie piwo trafiło do Polski*, <https://muzhp.pl/pl/c/526/jak-czeskie-piwo-trafilo-do-polski>, [dostęp: 3.09.2020].

Bentkowski F., *Historia literatury polskiej wystawiona w spisie dzieł drukiem ogłoszonych*, t. II, Warszawa – Wilno 1814.

[Bielski Sz.], *Wiadomość o życiu i pismach x. Krzysztofa Kluka, Proboszcza Ciechanowieckiego*, [w:] K. Kluk, *Zwierząt domowych i dzikich osobliwie krajowych, historii naturalnej początki i gospodarstwo. Potrzebnych i pożytecznych domowych, chowanie, rozmnożenie, chorób leczenie, dzikich łowienie, oswojenie, zacycie; szkodliwych zaś wygubienie*, t. I: *O zwierzętach ssących*, Warszawa 1809, strony nienumerowane.

Brzęk G., *Krzysztof Kluk*, Wyd. 2, Lublin 1977.

Brzęk G., *Krzysztof Kluk jako szermierz postępowych idei społecznych polskiego Oświecenia*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skołodowska”, sec. F (Nauki Filozoficzne i Humanistyczne) 1955, vol. 10, s. 49-78.

Chociszewski J., *Podręcznik geografii ojczyźnej zawierający treściowy opis ziem dawniej Polski z uwzględnieniem dzisiejszych stosunków i podziału politycznego. Dodana krótka wiadomość o Czechach i Rusinach*, Poznań 1892.

⁴² G. Brzęk, *Krzysztof Kluk jako szermierz...*, dz. cyt., s. 69.

Chodynicki I., *Dykcjonarz uczonych Polaków, zawierający krótkie rysy ich życia, szczególnie wiadomości o pismach, i krytyczny rozbiór ważniejszych*⁴³ *dział niektórych. Porządkiem alfabetycznym ułożony*, t. I, Lwów 1833.

Estreicher K., *Bibliografia polska, cz. III: Stolecie XV-XVIII. W układzie abecadłowym*, t. VIII (ogólnego zbioru XIX), Kraków 1903.

Gloger Z., *Dolinami rzek. Opisy podróży wzdłuż Niemna, Wisły, Bugu i Biebrzy*, Warszawa 1903.

Gołębiowski Ł., *Domy i dwory. Przy tém opisanie apteczki, kuchni, stołów, uczt, biesiad, trunków i pijatyki; łaźni i kąpeli; łózek, pościeli, ogrodów, powozów i koni; błaznów, kartów, wszelakich zwyczajów dworskich i różnych obyczajowych szczegółów*, Warszawa 1830.

Górski P., Jaroniewski W.; *Księżna Anna Jabłonowska (1728-1800) i jej związki z przyrodnictwem i lecznictwem*, „Ciechanowiecki Rocznik Muzealny” 2010, t. VI, s. 14-23.

Grębecka W., *Dzieło Krzysztofa Kluka na tle rozwoju botaniki*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 2000, R. 45, z. 3-4, s. 161-172.

Inglot S., *Kluk Krzysztof*, [w:] PSB, t. 13, Wrocław-Warszawa-Kraków 1967-1968, s. 25-28.

Jezierski A., Leszczyńska C.; *Historia gospodarcza Polski*, Warszawa 2003.

Jundziłł B. S., *Opisanie roślin w prowincji W.X.L. naturalnie rosnących według układu Linneusza*, Wilno 1791.

Kitowicz J., *Opis obyczajów i zwyczajów za panowania Augusta III*, t. I, Petersburg – Mohylew 1855.

Kluk K., *Dykcjonarz roślinny, w którym podług układu Linneusza są opisane rośliny nie tylko krajowe dzikie, pożyteczne, albo szkodliwe: na roli, w ogrodach, oranżeryach, utrzymywane: ale oraz y cudzoziemskie, któreby w kraju pożyteczne bydz mogły: albo z których mamy lekarstwa, korzenie, farby, etc. albo które jakową nadzwyczajność w sobie mają: ich zdatności lekarskie, ekonomiczne, dla ludzi, koni, bydła, owiec, pszczoł, etc. utrzymywanie, etc. Z poprzedzającym wykładem słów Botanicznych, i kilkorakim na końcu Reiestrem*, t. II, Warszawa 1808.

Kluk K., *Roslin potrzebnych, pożytecznych, wygodnych, osobiwie krajowych, albo które w kraju użyteczne być mogą, utrzymanie, rozmnożenie, i zażycie*, t. III: *O rólnictwie, zbożach, łąkach, chmielnikach, winnicach, i roślinach gospodarskich*, Warszawa 1781.

⁴³ Powinno być „ważniejszych”, lecz na stronie tytułowej zawarty jest błąd drukarski.

Andrzej Albinia, Elżbieta s. Monika Albinia, *Refleksja o botanicznym starodruku...*

Kluk K., *Zwierząt domowych i dzikich osobliwie kraiovych, historyi naturalney początku i gospodarstwo. Potrzebnych i pożytecznych domowych, chowanie, rozmnozenie, chorob leczenie, dzikich łowienie, oswoienie, zazycie; szkodliwych zas wygubienie*, t. I: *O zwierzętach ssących*, Warszawa 1779.

Kołaczkowski J., *Wiadomości dotyczące się przemysłu i sztuki w dawnej Polsce*, Kraków 1888.

Kołodziejczyk J., Ks. Krzysztof Kluk. *Dzieła i twórczość*, Kraków 1932.

Konarski K., *Warszawa w pierwszym jej stołecznym okresie*, przy współpracy S. Konarskiego, Warszawa 1970.

Krajewski M., *Historia gospodarcza Polski do 1989 roku. Zarys problematyki*, Włocławek 2000.

Krzysztof Kluk. *Przyrodnik i pisarz rolniczy*, pod red. J. Babicza, W. Grębeckiej i S. Ingolta, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1976.

Kuchowicz Z., *Obyczaje i postacie Polski szlacheckiej XVI-XVIII wieku*, Warszawa 1993.

Kuchowicz Z., *Obyczaje staropolskie XVII-XVIII wieku*, Łódź 1975.

Lerski G. J., *Historical dictionary of Poland, 966-1945*, with special editing and emendations by P. Wróbel and R. J. Kozicki, foreword by A. Gieysztor, Greenwood Publishing Group, Westport 1996.

Litak S., *Kartograficzne prace ks. Krzysztofa Kluka*, „Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki” 2000, t. 9, nr 1, s. 105-113.

Litak S., *Mapy diecezji łuckiej ks. Krzysztofa Kluka*, „Studia Podlaskie” 1996, t. 6, s. 169-174.

Litak S., *Mapy diecezji łuckiej z około 1792 roku*, [w:] *Ojczyzna bliższa i dalsza. Studia historyczne ofiarowane Feliksowi Kirykowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, pod red. J. Chrobaczyńskiego, A. Jureczki i M. Śliwy, Kraków 1993, s. 63-73.

Łukaszewicz L., *Rys dziejów piśmiennictwa polskiego*, Poznań 1860.

Maciejewski S., *Szlachetni pasjonaci*, Olsztyn 1978.

Narbutt T., *Dzieje narodu litewskiego w krótkości zebrane z dołączeniem protokołu pochodzeń ludów narodu litewskiego i czterech tablic rodowych xiążąt litewskich*, Wilno 1847.

Oczapowski M., *Gospodarstwo wiejskie obejmujące w sobie wszystkie gałęzie przemysłu rolniczego teoretyczno-praktycznie wyłożone*, t. VI, Warszawa 1848.

Ogród i Ogrodnictwo, [w:] *Encyklopedia powszechna [Orgelbranda]*, t. XIX, Warszawa 1865, s. 792-797.

- Ostrowska W., Żukowski R., *Pszczelarstwo na białostocczyźnie. Praca pasieczna i hodowla pszczół*, Warszawa 1967.
- Parafiniuk J., *Rzeczy kopalnych, osobliwie zdatniejszych, szukanie, poznanie, zażywanie księdza Krzysztofa Kluka – pierwsze dzieło z zakresu geologii gospodarczej w Polsce*, „Przegląd Geologiczny” 2009, vol. 57, nr 5, s. 393-400.
- Pietrusiński L., *Austria (cesarstwo)*, [w:] *Encyklopedia powszechna* [Orgelbranda], t. II, Warszawa 1860, s. 485-523.
- Potocki S. K., *Pochwała Jozefa Szymanowskiego, miana w zgromadzeniu Przyjaciół Nauk dnia 9 maja 1801 roku*, Warszawa 1801.
- Rąkowski G., *Polska egzotyczna [Przewodnik]*, cz. II, Pruszków 2006.
- Rycharski L. T., *Literatura polska w historyczno-krytycznym zarysie. Podług gruntownych badań*, t. II, Kraków 1868.
- Szamryk K. K., *Fleksyjne hapax legomena w kazaniach Krzysztofa Kluka – o potencjalnym wpływie kopisty na postać tekstu*, „Conversatoria Linguistica” 2014, R. VIII, s. 169-182.
- Szamryk K. K., *Stylistyczne wykładniki obiektywizmu i przejawy subiektywizmu w pracy Roślin potrzebnych Krzysztofa Kluka*, [w:] *Odmiany stylowe polszczyzny dawniej i dziś*, pod red. U. Sokólskiej, Białystok 2011, s. 343-352.
- Wachowicz B., *Ogród miłości*, Warszawa 1990.
- Wachowski M., *Gospodarstwo soplicowskie. Rolnictwo w „Panu Tadeuszu”*, Poznań 1957.
- Waga A., *Wzmianka o życiu i dziełach naturalisty naszego księdza Krzysztofa Kluka*, „Biblioteka Warszawska” 1843, t. III, s. 225-242.
- Wasylewski S., *Proboszcz, który dał nazwę 361 roślinom*, „Tęcza” 1933, z. 8, s. 30-32.
- Wójcicki K. W., *Historia literatury polskiej w zarysie*, t. III, Warszawa 1860.
- Wójcicki K. W., *Kluk (Krzysztof)*, [w:] *Encyklopedia powszechna* [Orgelbranda], t. XIV, Warszawa 1863, s. 864-867.
- Wójcik Z., *Ksiądz Jan Krzysztof Kluk – pisarz i uczony*, Ciechanowie 2012.
- Wójcik Z. J., *Udział OO. pijarów w rozwoju przyrodoznawstwa w Polsce doby Oświecenia*, [w:] *Wkład pijarów do nauki i kultury w Polsce XVIII-XIX wieku*, pod red. I. Stasiewicz-Jasiukowej, Warszawa-Kraków 1993, s. 219-237.
- Zboże. *Rozprawa czytana na posiedzeniu rolniczym w Konojedzie pod Kościanem d. 6 Listopada 1867 r.*, „Piast”, R. I, Nr 47, Chełmno 21.11.1867, s. 433-437.